

THE EVALUATION ABOUT TURKISH RELIGION MUSIC IN FACULTIES OF DIVINITY

**İLÂHİYAT FAKÜLTELERİNDE OKUTULAN TÜRK DİN MÜSİKİSİ DERSİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Mehmet TIRAŞCI¹

Abstract

As in the history of humanity, music has always been religion side by side in the history of Islam. Music is used communication tool to be presented to people of religious teachings. Many species have appeared and reached today like Quran reading, Azan, Sala, Takbir, Mawlid etc. For the training and development of these species it is currently educated courses the name of Turkish Religion Music in Faculty of Divinity. This article will talk about some of the problems encountered during the course of education. To do this, we do a survey from three different faculties 287 students and try to reflect the outlook. Later we noted deficiencies in matters relating to the processing of lesson. Finally we try to offer some solutions recommendations on this issue. A number of problems are outstanding for the training courses based on the results we achieve. These can be summarized a few of these important as follows: Infrastructure must be created before the license for the Turkish Religious Music, deficiencies should be corrected of course, the course teachers should be combined with coordination meetings and about alternative ways should be sought to be processed more efficiently.

Keywords: Religion Music, Turkish Religion Music, Pedagogy, Faculty of Divinity.

Özet

İnsanlık tarihinde olduğu gibi İslam tarihinde de müzik ve din hep yan yana olmuş, müzik, dinî öğretilerin insanlara sunulması açısından bir tebliğ vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu manada Kur'an kıraatı, Ezan, Salâ, Tekbir, Mevlid ve daha birçok dinî müzik türü ortaya çıkmış ve günümüze ulaşmıştır. Bu türlerin eğitimi ve geliştirilmesi için de ilahiyat fakültelerinde Türk Din Müsikisi isimli ders okutulmaktadır. İşte bu makalemizde bu dersin eğitimi sırasında karşılaşılan bazı problemler üzerinde durulacaktır. Bunu için öncelikle üç ayrı ilahiyat fakültesinden 287 öğrenciyi kapsayacak bir anket yapılmış ve dersin öğrenciler nazarındaki bakışı yansıtılmaya çalışılmıştır. Daha sonra dersin işlenmesi ile ilgili konulardaki eksiklikleri belirtecek şekilde bu meselede bazı çözüm önerileri sunulmuştur. Ulaştığımız sonuçlara göre dersin okutulmasında bir takım problemler göze çarpmaktadır. Bunların giderilmesi için vardığımız sonuçlardan önemli birkaç tanesini kısaca şöyle ifade edebiliriz: Lisans öncesinde Türk din müsikisi için alt yapı oluşturulmalı, derse ait eksiklikler giderilmeli, koordinasyon toplantıları ile ders hocaları bir araya getirilmeli ve dersin daha verimli işlenebilmesi için alternatif yollar aranmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Dinî Müsiki, Türk Din Müsikisi, Pedagoji, İlahiyat Fakültesi.

¹ Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk Din Müsikisi ABD. Öğretim Üyesi.
mtirasci@hotmail.com

Giriş

Günümüzde ilahiyat fakültelerinde okutulan ve Türk Din Müsikîsi ismi ile anılan dersin ülkemizde en az elli yıllık geçmişi vardır. Fakat bu alanla ilgili bir takım problemler henüz çözüme kavuşmuş değildir. İşte bu makaleyi kaleme almamızın sebebi; bu eksikliklerin tespit edilmesi ve bazı çözüm önerileri sunulmasıdır. Türk Din Müsikîsi dersinin yakın geçmişi hakkında şunlar söylenebilir:

İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde 1960 yılında Bakanlar Kurulu'nun kararı ile geçici olarak atanan merhum neyzen Halil Can (ö. 1973) "Meslekî Türk Müsikîsi" ismi ile bu dersi okutmaya başlamış ve bu vazifeye, emekli olduğu 1971 yılına kadar devam etmiştir. (Özcan, 1993, s. 140) 1973 yılında bu kürsüye Necdet Aker atanmış, 1977 yılında ise Nuri Özcan asistan olarak atandığı bu kadroda, 1983 yılında öğretim üyesi olmuş ve günümüze kadar değerli hizmetlerini sürdürmüştür.² (Özcan, 2003, s. 120)

Bu ders Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ise 1968-1969 eğitim öğretim yılında Türk din müsikîsi ismiyle, Türk İslam Sanatları ve Tarihi Kürsüsü'ne bağlı ve seçmeli olarak okutulmaya başlanmış, 1972-1973 eğitim öğretim yılından itibaren de mecburi ders haline getirilmiştir. O dönemde bu dersi, öğretim görevlisi İsmail Baha Süreksan yürütmekteydi. 31 Mart 1971 tarihinde ise kürsüde bulunan asistanlık kadrosuna Dr. Gültekin Oransay atanmış ve bu dersi, İsmail Baha Süreksan'ın ayrılış tarihi olan 3 Haziran 1972'ye kadar birlikte yürütmüştür. Dr. Gültekin Oransay aynı yıl doçent olunca, Türk Din Musikisi dersi, bağımsız kürsü haline gelmiştir. (Akdoğan, 2010, s. 25) Yine aynı Fakülte'ye 1 Ağustos 1977 tarihinde Ruhi Kalender asistan olarak atanmış ve 1999 yılında burada öğretim üyesi kadrosundan yardımcı doçent olarak emekli olmuştur. (Tıraşçı, 2010, s. 6-10)

İzmir Yüksek İslam Enstitüsü'ne ise eylül 1969'da Ayhan Altıncuşlar (ö. 2012) atanmış ve 1991'de emekli olmasının ardından ihtiyaca binaen 1996'da Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne profesör kadrosuna atanarak Türkiye'nin ilk Türk Din Müsikî Anabilim Dalı profesörü olmuştur. (Papatya, 2006, s. 22)

Günümüzde ilahiyat fakültelerinde³ Türk Din Müsikîsi Anabilim Dalı'nda iki profesör, dört doçent, sekiz yardımcı doçent, altı öğretim görevlisi, iki uzman ve dokuz kadar araştırma görevlisi bulunmaktadır. Sayıları yüze yaklaşan ilahiyat fakültelerinde ancak yirmi kadarının Türk Din Müsikîsi Anabilim Dalı'nda bir görevli bulunmaktadır. Ayrıca bu alanda sekiz kadar fakültede yüksek öğretim verilmektedir.

Araştırmanın Sınırlandırılması

Bu makalede ilahiyat fakültelerinde okutulan Türk din müsikîsi dersinin bazı problemleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bunun için öncelikle dikkatimizi çeken bir takım konulara kısaca değindik. Fakat genel manada amacımız dersin daha verimli hale getirilmesini sağlamak olduğu için bunların haricinde derste okutulacak kitap, makale vb. gibi materyallere değinmedik. Bunların, ders hocalarının kendi metoduna dayandığını düşünüyoruz. Ders içeriği ve işleniş sürecinin haricinde, derse katkı sağlayacak materyal konuları da önemlidir. Ancak biz, bu çalışmamızda onlara değinmeyecek sadece ders işleniş süreci ile sınırlı kalacağız. Diğer hususların ayrı bir çalışma konusu olabileceği kanaatindeyiz.

² İsmi zikredilen hocalar, hali hazırda görev yapanlar değil, bu alanda emekli olanlar arasından seçilmiştir. Günümüzde ilahiyat fakültelerinde görev yapan otuzdan fazla hocamızın isimlerine fakültelerin web sayfalarından ulaşılabilir.

³ Günümüzde ilahiyat fakültelerinin bazı derslerinin yoğunluğundaki değişikliklerle kurulmuş İslamî ilimler fakülteleri de bu sayıya dâhil edilmiştir.

Bölüm olarak karşılaşılan problemleri dört ana başlıkta verdik. Bunlar: Ders saatinin yetersizliği, ders hocası sayısının azlığı, mûsikî sınıfı gibi bir takım ihtiyaçlar ve bölüm hocalarının bir araya gelmesini sağlayacak koordinasyon toplantılarına olan gereksinimdir.

Son bölüm olan çözüm önerilerinde ise yukarıdaki problemlere ek olarak dersin işlenmesi açısından gerekli gördüğümüz başka meseleler ele alındı. Örneğin, öğrencilerin mûsikîye bakışını meselesi...

Bu başlıkta daha sonra açıklayacağımız sebeplerden dolayı öğrencilerimizin derse karşı önyargı oluşturduğunu düşündüğümüz mûsikînin hükmü meselesini inceledik. Bu bakışı ise yaptığımız bir anket çalışması ile destekledik. Bu ankete üç farklı ilden 287 öğrenciyi dâhil ettik. Üç farklı bölge seçmemizin nedeni daha homojen bir sonuca varmak içindir. Kanaatimizce bu üç farklı fakülteden alınacak sonuçlar, genel düşünceleri yansıtacak niteliktedir.

Araştırmanın Metodu

Anket için tercih ettiğimiz fakülteler büyüklüğüne göre farklı illerden olacak şekilde seçilmiştir. İstanbul gibi büyük, Sivas gibi mutedil ve Rize gibi daha küçük bir şehir tercih edilmiştir. Böylelikle imkân açısından farklılıklar gözetilmeye çalışılmıştır.

Bu fakültelerden ankete katılan öğrencilerin sayıları birbirinden farklıdır. Ankete Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 150, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 90, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 47 öğrenci katılmıştır. Bu sayılar, anketi yapan hocaların dersindeki öğrenci sayısıdır. Örneğin, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden anket çalışmasını yapan hocamız, hali hazırda dersine girdiği 47 öğrencisi ile ankete katılmıştır. Bu öğrencilerin hepsi dersi almış birinci sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu tercih, ders hakkında yargı belirtecek öğrencilerin, onun hakkında bilgi sahibi olmasının daha güzel olduğunu düşündüğümüz içindir. Birinci sınıf olmaları ise dersin bu sınıflarda okutuluyor olmasındandır.

Anket hazırlanırken öğrencilerin derse bakışı ölçüleceği için o minvalde sorular tercih edilmiştir. Anket sonuçlarının daha ölçülebilir olması içinse, aynı sorular farklı şekillerde tekrardan sorulmuştur.

Daha sonra açıklayacağımız sonuçlar sebebiyle, ikinci öneri olarak lisans öncesinde mûsikî ve dinî mûsikî eğitimi üzerinde durulmuştur. Çünkü ankettten de anlaşılacağı gibi öğrencilerin çok büyük bir kısmı daha öncesinde mûsikî dersi almamıştır. Bu ise lisans düzeyinde mûsikî eğitimi zorlaştırmaktadır. Çünkü mûsikî gibi bir sanatın daha küçük yaşlarda temellendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Üçüncü öneri olarak yukarıda değindiğimiz dört eksikliğin giderilmesi için bazı önerilerde bulunulmuştur. Son olarak ise dersin işlenmesi sırasında takip edilecek metot üzerinde durulacaktır.

Konuya girmeden önce mûsikînin İslam'daki yeri, bu konudaki düşünceler ve Türk İslam tarihinde dinî mûsikî eğitimi veren kurumlar hakkında kısa bir bilgi vermenin, makalenin daha iyi anlaşılmasına vesile olacağı kanaatindeyiz.

Mûsikînin İslam Açısından Yeri ve Önemi

Sanat, mûsikîden mimariye, şiir ve edebiyattan resim, heykel ve tiyatroya kadar çok geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Çeşitlerine göre sanat dallarını ikiye ayırmak

mümkündür: Fonetik (işitsel) sanatlar, plastik (görsel) sanatlar. Fonetik sanatlar; kulağa hitap eden müsikî, şiir ve edebiyatı, plastik sanatlar ise; göze hitap eden resim, heykel, mimari, hat, tezhip, ebru vs. kapsar. (Can & Gün, 2006, s. 15-16)

Bu manada fonetik sanatlardan sayabileceğimiz müsikî, kalbimizin ve ruhumuzun hislerini en güzel şekilde ifade eden bu sanat dallarından biridir. İnsanlar kelimelerle anlatamadıkları duyguları nağmelerle ifade etmeye çalışmış, kimi zaman da müsikinin üstünlüğü konusundaki hayretleri neticesinde müsikî ile kâinat arasında bağlantı kurarak tüm kâinatın, yaratıcının kurduğu eşsiz müsikiyi dile getirdiğini düşünmüştür.

Müsikinin hükmü konusunda Kur'an'da açık bir ayet bulunmamaktadır. Delil olarak kullanılan ayetler ise şahsî te'villerden öteye gitmemektedir. (Uludağ, 1976, s. 37-38) Buna bir örnek verecek olursak: “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan her şey O’nu tesbîh eder. O’nu övgü ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbîhini anlamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır*”⁴ Bu ayet-i kerîmeye göre kâinattaki ahenkli olsun olmasın her ses, esasen Allah'ın bir zikridir. Bu ayet, müsikinin helâl olduğuna delil olarak kullanılmıştır.

Müsikinin aleyhine delil olarak te'vil edilen âyetlere örnek verirsek: “*İnsanlardan öylesi vardır ki, her hangi bir ilmî delile dayanmadan, Allah yolundan saptırmak ve sonra da onunla alay etmek için boş lâfı satın alır. İşte onlara rüsvay edici bir azap vardır*”⁵ Âyette geçen "Lehve'l-hadîs (boş laf)" kelimesi İbn Mes'ud tarafından gınâ yani müsikî olarak açıklanmıştır. Hâlbuki Allah yolundan alıkoyduktan sonra değil müsikî, hemen her şey haram olarak hüküm bulur.

Esasen bu ayetin nüzul sebebi Nadr bin Hâris bin Kelede'nin tavrıyla ilgilidir. Fakat daha sonra müsikîye karşı olanlar tarafından delil olarak kullanılmıştır. Ayetin lafzından da anlaşıldığı gibi itiraz, insanları doğru yoldan saptırmak için bazı eski şiir ve kitapların Kur'an ile karşılaştırılmasıdır. Çünkü onlar bu şiir ve kitaplar için Kur'an'dan daha eftaldir diyorlardı. (Aycan, 1999, s. 158)

Görüldüğü gibi Kur'an'da te'vilden öteye giden açık bir nass bulamıyoruz. Hadislerde ise müsikî hakkında bazı ifadeler mevcuttur. Lehinde olan hadislerle şunları örnek verebiliriz: “*Hız. Peygamber ilk defa Medine'yi şereflendirdiği zaman kadınlar def çalarak müzikli şekilde şu meşhur beyitleri okumuşlardır: Talea'l-bedru aleynâ...*” (EbûDâvud, Kitâbü'l-edeb bâbü fi'n-nehî ani'l-gınâ, 1988, s. 699)

Hz. Aîşe şöyle anlatıyor: (Babam) Hz. Ebû Bekr bize geldi, benim yanımda, Ensar'ın Bûas harbinde karşılıklı atışmaların sözleriyle terennüm eden iki câriye vardı. Resûlullah (s.a.v.) de kaftanına bürünmüş yatıyordu. Ebû Bekr: “Resûlullah'ın evinde şeytanın mizmanı ne gezer” diye beni azarladı. Bu olay bayram gününde cereyan etmişti. Hz. Peygamber (s.a.v.) yüzünü açtı ve: ” (Bırak) ey Ebû Bekr, her milletin bir bayramı var. Bugün de bizim bayramımızdır.” buyurdu. (el-Buhârî, Kitâbü'l-ideyn, 2004, s. 196)

Lehine olan hadisler gibi aleyhine de hadisler bulunmaktadır. Örneğin: “*Nâfi'den rivâyet edilen bir haberde o şöyle diyor: İbn Ömer'le bir yolda gidiyorduk. Bir çobanın kavalını işitince, parmaklarını kulağına tıkadı sonra yolundan döndü. Durmadan bana: “Ey Nâfi! Kavalı işitiyor musun?” diyordu. Ben artık işitmiyorum deyince, parmaklarını*

⁴ İsrâ Süresi 17/44.

⁵ Lokman Süresi 31/6.

kulağından çıkardı ve ben Resûlullah (s.a.v.)'in böyle yaparak men ettiğini gördüm dedi." (EbûDâvud, Kitâbü'l-edeb bâbü fi'n-nehî ani'l-ginâ, 1988, s. 699)

Peki, Hz. Peygamber mûsikînin hem lehine hem de aleyhine nasıl görüş beyan etmiş oluyor? Buradan şu sonuca varabiliriz: Mûsikînin bizatihi kendisi haram değildir. Fakat bazı şekillerde icra edilmesine müsaade edilmemiştir.

Mûsikînin aleyhinde görüş belirten birçok din adamının, esasen mûsikîyi bilmediği ihtimalini de göz önüne almalıyız. Buna rağmen tarih boyunca oldukça önemli hizmetler vermiş ilim insanlarımızın, mûsikî ile ilgili eserler kaleme aldığı gerçeği de önümüzde durmaktadır. Bunlara birkaç örnek verecek olursak: Günümüz insanına Farabî hakkında bir şeyler sorsanız, size çok büyük bir âlim olduğunu söyleyecektir. Fakat aynı Farabî'nin *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* isminde oldukça hacimli bir eseri olduğunu hatırlatsanız, herhalde şaşkınlığını ifade edecektir. Aynı şekilde İbni Sinâ'nın meşhur eseri *Şifâ'da Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ* isimli büyük bir bölüm olduğunu söylediğinizde, onun tıppçı olduğuna alışkın kulaklar, şaşkınlık içinde kalacaktır. Üstelik bu kişilerin mûsikî ile alakalı başka eserleri de vardır ve bunlar bu ilme, "İlm-i Şerîf", yani şerefli ilim demişlerdir. Dahası bunlar gibi pek çok kişi de sayılabilir.

Bu manada mûsikî hakkında bir ifadede bulunmadan önce önerimiz, mûsikîyi insanların öğrenmesi, sonra bunda insanî, ahlakî ya da dinî bir problem var mı araştırmasıdır. Zira bu kişilerin aklına genelde mûsikî denince, oyun, eğlence, içki içilen ortamlar gibi sanat ve estetikle alakası olmayan mekânlar gelmektedir. Bu konuda Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin, Eflâtun'dan aktardığı şu sözler konumuz açısından oldukça manidardır: "*Biliniz ki filozoflar (hikmet sahipler), müziği oyun ve eğlence için değil, kişiye fayda vermek, ruhî lezzetler sağlamak, insanın psikolojisini rahatlatmak, kuru mizaçları rahatlatmak (sıkıntıları gidermek), fizyolojiyi dengelemek ve kanın akışını düzenlemek için kullanmışlardır. Bu ilmi inkâr edenler ise müziği sadece meyhânelerde ve sokaklarda dinleyip ilkelerini, anlamlarını ve ortaya konuş sebeplerini kavramadan, bu ilmin sadece oyun ve eğlence için olduğunu zannederek dinen yasaklamışlardır.*" (Turabi, 2005, s. 99)

İslam'ın başlangıcında bayramlarda, sünnet ve düğün merasimlerinde, karşılama törenleri ve bunlar gibi bazı kutlamalarda görülen mûsikî, Emevîler döneminde⁶ bir eğlence sektörü haline gelmiş, (Aycan, 1999, s. 156) böylece hükmü konusunda tartışmalar yaygınlaşmaya başlamıştır.⁷ Bu tartışmalar neticesinde mûsikînin hükmüne dair pek çok eser de kaleme alınmış⁸ fakat ne var ki bu konu müslümanlar arasında halen topyekûn çözüme kavuşamamıştır.

⁶ Özellikle Emevîler döneminde mûsikîden doğabilecek kötü davranışları temel alarak birçok fakih, bu konuda oldukça katı ve mûsamahasız çıkarımlarda bulunmuştur. Fakat bu dönemdeki katı tutumların birçoğu da zamanla yumuşamış özellikle mutasavvıflar tarafından tam ters istikamette görüşler beyan edilmiştir.

⁷ Emevîlerden önce de mûsikînin hükmü konusunda bazı ayrılıklara düşülmüştür. Nesâî'nin *Sünen* isimli hadis külliyyatında *Kitabü'n-Nikâh* bölümünde geçen bir bölümde yer alan şu hâdise ashâbın dahi bu tartışmaya katıldığını gösterir: "*Âmir b. Sa'd diyor ki: Bir düğün münasebetiyle Kur b. Ka'b ve Ebû Mesud el-Ensârî'nin yanına gitmişim. Bu iki sahabenin yanlarında türkû söyleyen muğanniye kızların bulunduğunu gördüm. Dedim ki: Siz Resûlullah'ın sahabelerisiniz, aynı zamanda Bedir savaşında bulunma faziletine ve şerefine de sahipsiniz. Buna rağmen huzurunuzda böyle işler nasıl yapılıyor? Dediler ki: İstersen buyur, otur ve bizimle birlikte sen de dinle, istersen geç-git, fakat şunu bil ki: düğünde mûsikî (lehv) dinlemek için bize ruhsat verilmiştir.*"

⁸ Mûsikînin hükmü konusunda pek çok müstakil çalışma yapılmış, bu konuda oldukça geniş bir literatür oluşmuştur: İbni Ebiddünyâ'nın Sema ile ilgili *Risâlesi*, Ali İbni Sultan Muhammed el-Heravî'nin *Risâletü's-Sema*, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-Ereb*, İsmail Ankaravî'nin *Hüccetü's-Semâ* ve *er-Risâletü't-Tenzîhiyye fî Şe'ni'l-Mevleviyye* isimli risâlesi, Mustafa el-Bulâkî'nin *es-Seyfü'l-Yemânî li men Kâle bi-Hilli Semâ'a'l-Âlâtî ve'l-Engâm* isimli eseri, Muhammed bin Mahmud bin Ali el-Dâmûnî'nin *eş-Şihâb'l-Kabîs fî Reddi alâ men Reddi*

Günümüzde insanların bu konudaki menfi düşüncelerinde ise kendi kültürüne uzaklaşmasının etkisi vardır. Bugün ülkemizdeki kültürel, siyasal ve sosyal kopukluğun temelleri çok daha öncesine dayanmaktadır. Özellikle III. Selimden sonra başlayan batılılaşma hareketi bunda önemli rol oynamaktadır. Fakat görünenin ardında ise ekonomik ve dolayısıyla askerî gerileme ve Batı karşısında direnememe vardır. Sosyal ve tarihî olan bu etkiler ilerleyen yıllarda daha da yükselmiş ve Batıya olan hayranlık gitgide artmıştır. Osmanlıdan aldığı mirasla Türkiye Cumhuriyeti de yükselişi batılılaşmada görmüştür. Aydın, bürokrat ve maddî imkânları yüksek olan insanlar Batının ekonomi ve sanayideki gelişmişliğinden ziyade batılılaşma ve modernleşmeyi onların kültürünü özümseme olarak görmüşler ve kendi kültürlerinden kopmuşlardır. Bunun zıddı olan kimseler ise –tam da konumuza örnek teşkil ederler- gerilemenin nedenini İslam’dan uzaklaşma olarak görüp daha pratik bir dinî hayatı benimsemişlerdir. Bu kutuplaşmalar neticesinde de Anadolu kültür ve sanat hayatı derin yaralar almıştır. (Örmeci, 2011, s. 94)

İslam dini, insanların yaratılışı gereği gereksinim duyduğu maddî ihtiyaç ve isteklerde olduğu gibi, ruhî, manevî ve estetik ihtiyaç ve arzularına da bir ölçü çerçevesinde müsaade etmiştir. Bundan daha doğal bir şey de olamaz, çünkü insanı yaratan da dinin kurallarını belirleyen de Hz. Allah'tır. Bu manada mûsikîyi de mubah hatta kimi yerde vâcip kılarak,⁹ bu konuda ayrıntılı hükümler koymak yerine genel ilke ve amaçlar belirleyerek insanları muhayyer kılmıştır. Dinin temel inanç, amel ve ahlak ilkelerine ters olmaması, haramların işlenmesine yol açmaması, başkalarının hakkını gasp etmemesi gibi şartlar neticesinde mûsikî dinlenmesi veya icra edilmesi açısından bir sıkıntı yoktur. (Apaydın, 2006, s. 263)

Tarihte Dinî Mûsikî Eğitimi Veren Kurumlar ve Cumhuriyet Dönemi Açısından Dinî Musiki

Bugün ilahiyat fakültelerinde dört senelik eğitim içinde ancak bir dönem ve haftalık iki saatlik dersle verilen bu dersin mûsikîyi öğrenmek açısından yeterli olmadığı açıktır. Peki, eskiden bu eğitim nerelerde veriliyordu? Osmanlıda dinî mûsikî eğitimi veren kurumlar hangileriydi? (Öztuna, 1987, s. 66-68)

- Enderun: Burada saray için hafız, müezzin ve imam yetiştiriliyordu. Bu kişiler daha sonra saray dışında da önemli hizmetler yapıyor, eğitim veriyordu. Enderun’da öğrenciler kabiliyetlerine göre gruplandırılır ve en başarılı oldukları alanlara sevk edilirdi.
- Dâru’l-Kurrâ: Hafız ve kurrâ yetiştiren kurumlardı. Burada okuyucular aynı zamanda klasik Osmanlı tavrını da öğreniyordu.
- Cami, mescit ve külliye: Buralar, dinî mûsikî icra edilen ve talebe yetiştirilen kurumlar olarak vazife alıyordu.
- Mûsikî Cemiyetleri: Devrin birçok dinî mûsikî bestekârı buralardan yetişiyordu. Abdulkadir Töre ve Ali Rıza Şengel gibi son dönem dinî mûsikî bestekârları buna örnek verilebilir.¹⁰
- Meşhur Mûsikîşinasların Evleri: Yine o dönemde meşhur mûsikîşinaslar, evlerinde meşkler yapar ve buralar bir eğitim kurumu vazifesi görürdü.

alâ Seyyidi Abdülganî en-Nablûsî isimli eseri bunlara örnek verilebilir. Bunlardan başka yüzlerce eser için bkz. *Osmanlı Mûsikî Literatürü Tarihi* (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), İrcica, İstanbul 2003.

⁹ Örneğin Kur’an okurken nağme yapmak bizzat Hz. Peygamberin tavsiyesidir: *Kur’ânı seslerinizle süsleyiniz. Çünkü güzel ses, Kur’ânın güzelliğini artırır.* Başka bir hadiste ise, Kur’ânı güzel okumasından dolayı Ebû Mûsâ el-Eş’ârî şu şekilde taltif edilir: *“Ey Ebû Mûsâ’ Gerçekten sana Dâvud hânesinin sadâlarından bir sadâ verilmiştir.”* Bkz. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Çev: Abdullah Feyzi Kocaer), Hüner Yayınları, Konya 2004, s. 676.

¹⁰ Bu kişiler ve dini mûsikîye olan hizmetleri için bkz. Mehmet Öncel, Mehmet Tıraşçı, “Şengel - Töre Koleksiyonu ve (Kubbealtı) İlahileri’nin Güfte; Bestekâr ve Makam Olarak Alfabetik Listesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şırnak 2012, c. III, sa. 5, s. 127-174.

- Mevlevihâneler: Mevlevîlerin müsîkiye özel bir anlam yüklemeleri sebebiyle devrin en önde gelen sanatkarları çoğunlukla buralarda yetişiyordu.
- Diğer tekkeler: Mevlevihâneler kadar olmasa da buralarda da müsîkiyi iyi bilen kişiler tarafından eğitim mevcuttu.

Cumhuriyetten sonra bunların hepsi büyük yaralar aldı. 18 Temmuz 1932 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı bir genelge yayınlarak Arapça ezan okunmasını yasaklandı. Dahası cami müsîkisinde icra edilen Arapça lafızlı ibareler de bu yasağa dâhil edildi. Cami müsîkisi türlerinin ekseriyetinin Arapça olduğu düşünülürse bu sürecin dinî müsîki eğitimi ve icrası açısından büyük sıkıntılar meydana getirdi anlaşılacaktır.

Yine bilindiği gibi 30 Kasım 1925 tarihinde tekke ve zâviyeler kapatıldı. Amacı ne olursa olsun bu uygulamanın dinî müsîkiye olumsuz tesirleri olduğu ortadadır. Çünkü tekke ve zâviyeler yalnızca birer halka-i zikir meclisi değildi. Aynı zamanda bir kitle eğitim merkezi konumundaydı. Osmanlı döneminde insanlar fikir, edebiyat ve müsîki gibi birçok ilme, tekkeler vesilesi ile ulaşıyordu. (Bahadıroğlu, 2013, s. 103) Fakat yasaklamanın ardından bu alanda büyük bir boşluk meydana geldi ki halen bu boşluğun doldurulamadığını da ifade edebiliriz.

Anket Çalışması ve Verilerin Değerlendirilmesi

Aşağıda ilahiyat fakültelerinde okutulan Türk Din Müsîki dersine dair bazı problemler ve bunlara ait çözüm önerilerinden bahsedilecektir. Fakat bunlara geçmezden evvel, bu problemleri ortaya koymak için anket verilerini inceleyeceğiz.

a. Konu Hakkında Yapılan Anket

Makalemizin bu bölümünde, ilahiyat fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerin müsîki, Türk müsîkîsi ve dinî müsîkiye olan bakışını inceleyeceğiz.¹¹ Ankette sorulan sorular ve öğrencilerin verdiği cevaplar sayısal olarak şöyledir:

Sorular	Kesinlikle Evet	Kısmen Evet	Olabilir	Kısmen Hayır	Kesinlikle Hayır
1. Bu dersin İlahiyat Fakültelerinde okutulmasını gerekli buluyorum	170	58	35	7	13
2. İslam'ın müsîkiye bakışını olumlu buluyorum	159	75	28	16	5
3. Derslerde hem nazariyat hem de icra olmalı	214	35	24	6	4
4. Günlük hayatımda hiç müzik dinlemem	5	15	9	43	211
5. Bir saz çalabiliyorum	22				261
6. Bu dersi önceden de almak isterdim	156	35	62	10	20
7. Bu dersten yüksek lisans ve doktora yapmak isterim	27	20	94	61	81

¹¹ Ankete katılanların tamamı İlahiyat bölümü öğrencileridir. Bu ankete Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliğinde okuyan öğrenciler dahil edilmemiştir.

8. Dersin iki saat ve bir dönem olmasının yeterli olmadığını düşünüyorum	119	62	45	29	28
9. Daha önce bir topluluk önünde en az bir kere mevlid okudum	14				269
10. İlahiler gençlere hitap etmeli	68	61	88	33	33
11. Mûsikînin toplu olarak öğrenilmeyeceğini düşünüyorum	33	69	61	64	56
12. Nazariyat yerine yalnızca icra olmalı	30	23	40	59	131
13. Bu ders mûsikî anlayışımı değiştirdi	125	84	28	22	24
14. Bir saz çalmayı isterdim	193	32	35	8	15
15. Bu ders yerine Temel İslam Bilimleri dersleri verilmeli	31	17	27	61	147
16. Daha önce bir topluluk önünde en az bir kere aşır okudum	119				164
17. Kızlar ve erkekler ayrı sınıflarda bu dersi almalı	159	27	54	13	30
18. Bu derste öğrendiklerimi cemaat içinde uygulayabilirim	35	73	80	56	39
19. Derste ilahilere eşlik etmeyi seviyorum	168	62	29	13	11
20. Vakit buldukça müzik dinlerim	210	35	20	10	8
21. İcra yerine daha çok nazari bilgi olmalı	20	26	37	72	128
22. Bu dersin meslek hayatımızda faydalı olacağını düşünüyorum	158	47	54	14	10
23. Bu ders İslam inancına uygun değildir	9	12	14	42	206
24. Daha önce mûsikî eğitimi aldım	31	34	10	42	166
25. Dersi tekrar almak isterim	135	33	64	20	31

b. Anket Verilerinin Değerlendirilmesi

b1. Dersin okutulmasına öğrencilerin bakışı: “Bu dersin İlahiyat Fakültelerinde okutulmasını gerekli buluyorum” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 79’u kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 12’si olabilir ve yüzde 7’si kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. “Bu ders, mûsikîye bakışımı değiştirdi.” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 73’ü kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 10’u olabilir ve yüzde 17’si kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. “Bu ders yerine Temel İslam Bilimleri dersleri mi okutulmalı?” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 17’si kesinlikle evet ve

kısmen evet, yüzde 10'u olabilir ve yüzde 73'ü kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Bu dersin meslek hayatımızda faydalı olacağını düşünüyorum." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 71'i kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 19'u olabilir ve yüzde 10'u kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Anketten anlaşılacağı gibi öğrencilerin büyük bir bölümü bu dersin okutulmasına sıcak bakmaktadır. Fakat yaklaşık yüzde onu, bu dersin gerekli olduğunun farkına henüz varamamıştır.

b2. Öğrencilerin, İslamî açıdan müsikîye bakışı: "İslam'ın müsikîye bakışını olumlu buluyorum." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 83'ü kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 10'u olabilir ve yüzde 7'si kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Bu ders İslam açısından uygun değildir." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 7'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 5'i olabilir ve yüzde 88'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Öğrencilerin büyük çoğunluğu müsikînin hükmü konusunda olumlu görüş beyan etmektedir. Olumsuz düşünenler ise aşağıda ele alınacağı gibi bir takım tarihî ve şahsî düşüncelerin etkisi altında kalarak müsikîye mesafeli durmaktadır.

b3. Dersin işlenişi hakkında: "Derlerde hem nazariyat hem de icra olmalı." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 87'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 8'i olabilir ve yüzde 5'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Dersin iki saat ve bir dönem olmasının yeterli olmadığını düşünüyorum." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 60'ı kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 17'si olabilir ve yüzde 23'ü kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Derste okunacak ilahiler gençlere hitap etmeli" sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 45'i kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 31'i olabilir ve yüzde 24'ü kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Müsikînin toplu olarak öğrenilmeyeceğini düşünüyorum." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 36'sı kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 21'i olabilir ve yüzde 43'ü kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Nazariyat yerine yalnızca icra olmalı." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 20'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 14'ü olabilir ve yüzde 66'sı kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Kızlar ve erkekler bu dersi ayrı sınıflarda okumalı." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 66'sı kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 19'u olabilir ve yüzde 15'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "İcra yerine daha çok nazarî bilgi olmalı." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 17'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 13'ü olabilir ve yüzde 70'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Derste ilahilere eşlik etmeyi seviyorum." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 82'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 10'u olabilir ve yüzde 8'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Öğrencilerimizin önemli kısmı derste hem nazarî bilgi hem de icra olmasından memnun görünmektedir. Fakat kızlar ve erkeklerin aynı sınıfta eğitim görmesinin bu dersin işlenmesini olumsuz etkilediği görüşü çoğunluktadır. Öğrenciler, öncesinde Klasik Türk Müsikîsi eğitimi almadıkları için kulak dolgunluğun etkisi sebebiyle derste gördüğü klasik ilahilerin önemini kavrayamamış görünmektedir. Fakat bu eserlerin icra ile tekrar edilmesine karşı da açık görüşlü olduklarını ifade etmektedirler.

b4. Müsikî dinlemeleri konusunda: "Günlük hayatımda hiç müzik dinlemem." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 7'si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 5'i olabilir ve yüzde 88'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. "Vakit buldukça müzik dinlerim." sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 85'i kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 7'si olabilir ve yüzde 8'i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Mûsikî tarih boyunca insanların en kolay ulaşabildiği sanat dalı olmuştur. Öğrencilerimizin oldukça büyük bölümünün verdiği cevap da buna paralel şekildedir. Yukarıdan anlaşıldığı gibi hükmü konusunda emin olamayanlar bile aslında günlük hayatında mûsikî dinlemektedir.

b5. Öğrencilerin çalgı becerisi: “*Amatörce de olsa bir saz çalabilirim.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 7’si evet, yüzde 93’ü ise hayır cevabı vermiştir. “*Bir saz çalmayı isterdim.*” sorusuna ise öğrencilerin yaklaşık yüzde 78’i kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 15’i olabilir ve yüzde 7’si kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Anket katılımcılarının oldukça küçük bir kısmı bir saz çalabilmektedir. Fakat yaklaşık yüzde 78’i bir saz çalabilme arzusundadır. Bu veri bize lisans öncesinde bu kişilerin uygun şekilde yönlendirilmediğinin göstergesidir.

b6. Lisans öncesi mûsikî eğitimi: “*Bu dersi önceden de almak isterdim.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 67’si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 22’si olabilir ve yüzde 11’i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. “*Daha önce mûsikî dersi aldım.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 23’ü kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 5’i olabilir ve yüzde 72’si kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Anket verilerin önemli sonuçlarından olduğunu düşündüğümüz bu bölümde görüleceği üzere öğrencilerin büyük çoğunluğu daha önce mûsikî eğitimi almamıştır. Bu da mûsikî dersinin lisans düzeyinde okutulmasının önündeki en önemli problemlerdendir. Yoğrulmamış ve doldurulmamış bir kulakla bir döneme sıkışan dersin yetersizliği böylece kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

b8. Dersin meslek hayatına etkisi: “*Daha önce bir topluluk önünde en az bir kez mevlid okudum.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 5’i evet, yüzde 95’i hayır cevabı vermiştir. “*Daha önce bir topluluk önünde en az bir aşır okudum.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 43’ü evet, yüzde 57’si hayır cevabı vermiştir. “*Bu derste öğrendiklerimi cemaat içinde uygulayabilirim.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 38’i kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 28’i olabilir ve yüzde 34’ü kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Öğrencilerimiz büyük çoğunluğu meslek hayatı açısından yetersiz olduklarını bu sorular ile ifade etmiş oluyorlar. Bu kişilerin henüz birinci sınıf olmaları, bu sonucu değiştirmez. Çünkü bu öğrenciler daha öncesinde hazırlık sınıfı almış ve Kur’ân eğitimine tabi tutulmuş kimselerdir.

b9. Daha ilerdeki yıllarda derse ait eğitim alınması: “*Bu dersten yüksek lisans ve doktora yapmak isterim.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 16’si kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 33’ü olabilir ve yüzde 51’i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir. “*Bu dersi tekrar almak isterim.*” sorusuna öğrencilerin yaklaşık yüzde 59’u kesinlikle evet ve kısmen evet, yüzde 23’ü olabilir ve yüzde 18’i kısmen hayır ve kesinlikle hayır cevabı vermiştir.

Öğrencilerin yüzde 16’sının ileride yüksek lisans ve doktora düşünmesinin oldukça iyi bir sonuç olduğunu düşünüyoruz.

Türk Din Mûsikîsi Anabilim Dalı’nın Bazı Problemleri

İlahiyat fakültelerinde devam eden Türk Din Mûsikîsi dersinin eğitimi için gerekli gördüğümüz hususlar ve bu derse ait eksiklikler birkaç kategori içinde burada verilecektir.

Ders Saatinin Yeterliliği Konusu

Anket verilerinden anlaşıldığı gibi ilahiyat fakültelerinde okutulan dersler, müsikî eğitimi açısından yeterli değildir. Öğrencilerin derste öğrendiklerini dışarıda uygulayamaması, bir çalgı icra edememesi, müsikî ile ilgili net görüşler ortaya koyamaması bunun delilidir.

Asgarî dört yıllık eğitim alan bir konservatuar öğrencisi ile ilahiyat fakültelerinde bu dersi ancak bir dönem ve iki saate sığdıran öğrenci elbette bir olamaz. Müsikî gibi bir ömre sığmayan geniş bir alanı iki saatle sınırlamak, elbette bu alanın hocalarının talebe yetiştirmedeki en mühim problemlerindendir. Dolayısıyla dersin hocaları çok kısa zamanda etkili çalışmalar yapmak zorunda kalmaktadır. (Akdoğan, 2010, s. 28)

Yetenekli öğrencilere erişmek ve onları bu alanda geliştirmek için dersin hocaları tarafından çoğu zaman koro çalışmaları yapılmakta, bu da derslerin haricinde öğrenciler için ayrı bir vakit ve emek gerektirdiğinden istenilen sonuçları vermemektedir. Yine Türk müsikîsi sazlarından biri için istekte bulunan öğrencilere ders hocası tarafından kifayet edecek vakit ayrılamamaktadır.

Ders Hocası Sayısı

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, sayısı yüze yaklaşan günümüz ilahiyat fakültelerinin ancak yirmi kadarında en az bir akademisyen bulunmaktadır. Ayrıca bu alanda yükseköğrenim görececek kişilere ancak sekiz kadar fakültede eğitim verilebilmektedir. Bu manada önemli gördüğümüz eksikliklerden biri; ders hocasının sayısal manada yetersizliğidir. Bu konudaki eksikliği gidermek için kurulan Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı Türk Din Müsikîsi Anasanat Dalı da henüz bu eksikliği giderecek olgunluğa erişmemiştir. Kanaatimizce bu alanın gelişmesi için her fakülteye en az iki ders hocası gerekmektedir.

Türk din müsikîsi anabilim dallarında hoca bulunmayan fakültelerin bazılarında bu eksiklik, sesi güzel fakat branş bilgisinden uzak hocalar tarafından idare edilmektedir. Kanaatimizce bu, çok yanlıştır. Öneri kısmında bu konu tekrardan ele alınacağı için şimdilik geçiyoruz.

Müsikî Eğitimi Verilmesi İçin Özel Sınıflar ve Gereçler

Her dersin verilmesi için bazı materyaller ve özel öğrenim araçlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Türk Din Müsikîsi için bunlardan pek önemli olan biri de özel müsikî sınıflarıdır. Günümüzde ancak birkaç fakültede olan bu imkânın yaygınlaşması gerekmektedir. Eski musikişinaslarımızdan birkaçının resimlerinin asılı olduğu yalıtım yapılmış duvarlar, örnek eserlerin dinletileceği ses sistemleri, nota örneklerinin yansıtılacağı projeksiyon ve perdeler, öğrencilerin dokunup görebileceği Türk müsikîsi sazlarından birkaçı derslerin daha verimli geçmesi açısından önem teşkil etmektedir.

Koordinasyon Toplantıları ve Bir Araya Gelme

İlahiyat fakültelerinde her anabilim dalı yılda bir kez olmak üzere bir araya gelip koordinasyon toplantıları yapmakta ve bu toplantılarda bir takım görüşler incelenip bölümle alakalı sıkıntılar gündeme getirilerek çözüm arayışına gidilmektedir. Bu toplantıları yapamayan tek anabilim dalı ise Türk Din Müsikîsi'dir. Bundan on yıl evvelinde ders hocasının oldukça az olması buna sebep olsa da günümüzdeki sayı bu toplantıların yapılabilmesi için yeterlidir.

Çözüm Önerileri

Bu bölümde bazı problemler ve bunlara ait çözüm önerileri sunulacaktır. Konumuz dinî mûsikî olsa da, bunun altında klasik Türk mûsikisine toplumun uzak kalmasının doğrudan etkisi vardır. Çünkü Osmanlı döneminde Klasik mûsikî ve dinî mûsikî ile iştigal edenler farklı kişiler değillerdi.¹² Bu da Türk Din Mûsikîsi'nin, Klasik Türk Mûsikîsi ile irtibat halinde olması sonucunu veriyordu. Dolayısıyla yeni nesillere Türk mûsikisini öğretememiş olmamız, aynı şekilde başka türleri de olumsuz etkilemiş oldu. Bizim kanaatimize göre müzik öğreniminde bir reform niteliğinde değişikliklere ihtiyaç vardır. Zira yaklaşık yüz yıldır insanımız kendi müziğini, hep dışarıdan şahsî gayretleri ile öğrenmek zorunda kalmıştır. Elimizde bugün Türk müziği alanında ihtisas yapmak için lisans düzeyinde ancak imkân bulunmaktadır.

Peki, yukarıda işaret edildiği gibi mûsikîye olumsuz bakışların önüne geçmek ve alanda hizmet verebilecek seviyede dinî mûsikî icracıları yetiştirmek için nasıl bir eğitim politikası uygulanmalı? Bu meseleler aşağıda incelenecektir.

Öğrencilerin Mûsikîye Bakışının Değerlendirilmesi

Anket sonuçlarını incelediğimizde şu sonuçlara vardık: Öğrencilerimiz dersi almış olmalarına rağmen henüz İslam'da mûsikînin yeri hakkında net bir çıkarıma varamamıştır. Bunda, toplumumuz bu konuda yeterince aydınlatılmamış olmasının etkisi büyüktür. Anketten anlaşılacağı gibi 287 öğrenciden ancak 159'u mûsikînin helal olduğunu net olarak ifade edebilirken günlük hayatında mûsikî dinleyenlerin sayısı 211'i bulmaktadır. Bu da en basit haliyle bir çelişkiye düştüklerinin göstergesidir. Peki, bu meseleyi nasıl halledeceğiz? Öncelikle bu meselenin toplumun mûsikîye bakışının değişmesi ile mümkün olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü her ne kadar öğrencilere bu konuyu anlatsak da dışarıda farklı fikir ve düşüncelerle karşılaştıkları aşikârdır. O halde mûsikîye olan menfi tavırlar hakkında neler söylemeliyiz?

Mûsikînin hükmü meselesinin, İslam tarihi kadar eski olduğunu düşünürsek, topyekûn insanları mûsikînin haram olmadığına ikna etmenin pek de kolay olmayacağı açıktır. Dolayısıyla bu konudaki amacımız şudur: Henüz bu konuda tam bir kaniya varamamış fakat toplum baskısı ile mûsikîye mesafeli duran kişiler açısından neler söylenebilir?

Lois Lamya Farukî *İslam'a Göre Müzik ve Müzisyenler* isimli eserinde bu konuda oldukça önemli bir tespitte bulunuyor ve üç temel madde üzerinde konuyu değerlendiriyor. Bunlar; kaynaklar, müzik dışı faaliyetlerin müziğe atfedilmesi ve terminoloji. (Farukî, 1985, s. 7) Konuyu anlatmak için oldukça güzel bir tespit olduğunu düşündüğümüz için biz de bu tasnifi kullanmayı ve kendi fikirlerimizle açıklamalar getirmeyi tercih ettik.

Yukarıda bahsi geçtiği gibi İslam'ın asıl kaynağı olan Kur'an'da, mûsikînin aleyhine açık bir ayet bulunmamaktadır. Hadis külliyyatında ise hem lehinde hem de aleyhinde pek çok rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla İslam'ın temel iki kaynağında bulunmayan bu konunun aleyhinde bir sonuca varmak, şahsî bir çıkarımdan öteye gitmemektedir. O halde bu kişilerin görüşlerini dinin temel öğretisi haline getirip mûsikî ile iştigal

¹² Günümüz toplumsal yapısı düşünüldüğünde farklı görünen bu durum Osmanlıda da benzer şekildeydi. Neyzenlerin en büyüğü manasında Kutbunnâyî ünvanı ile tanınan Osman Dede, Galata Mevlevihânesi'nin şeyhiydi. Buhürizâde Mustafa İtri Efendi ve Hammâmizâde İsmail Dede Efendi gibi klasik müziğimizin çok büyük isimleri, aynı zamanda birer dinî mûsikî bestekârı olan ve sarayda imamet görevi yapan din adamlarıydı. Bu konuda Hafız Post, Yusuf Dede, Tab'î Mustafa Efendi, Şeyh Abdülbâki Nâsır Dede, Ali Nutki Dede, Abdürrahim Künhî Dede, Sermüezzîn Rifat Efendi gibi daha yüzlerce örnek verilebilir.

edenleri fasık ilan etmek ne kadar doğrudur?¹³ Peki, şu ayetleri nasıl değerlendireceğiz? “Dilinizin alıştığı yalanlarla, “bu helaldir, bu haramdır” demeyin. Aksi halde bu sözlerinizle Allah’a yalan isnad etmiş olursunuz. Şüphesiz ki Allah’a yalan isnad edenler, hiçbir zaman kurtuluşa eremezler.”¹⁴ “De ki: “Söyleyin bana, Allah’ın size verdiği rızık, niçin bir kısmını helal bir kısmını haram saydınız? De ki: “Bu hususta Allah mı size izin verdi? Yoksa Allah’a iftira mı ediyorsunuz?”¹⁵ “Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırını aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.”¹⁶

Niyetimiz asla dine hizmet etmiş âlimleri yok saymak da değildir? Tam tersi din âlimlerinin bu konuda ortak bir fikirde olmadığı, dolayısıyla fikirlerinin daha çok devirlerinde mûsikînin icra edildiği mekânlar ve insanların yanlış hal ve hareketlerinin bir sonucu olduğudur. Farukî’nin ikinci problem noktası olarak gördüğü yer, tam da burasıdır. Örneğin; İmam Âzam Ebû Hanife’nin mûsikî ile iştigal edenlerin şahitliğini kabul etmemesi... (Akdoğan, 2010, s. 62-65) Konuya akıl çerçevesinde yaklaşan herkes, Ebû Hanife’nin bu yorumunun tarihsel bir ifade olduğunu anlayabilir. Aksi halde şahitlik ve mûsikînin ortak ne gibi bir yanı olabilir ki? Belli ki devrinde mûsikî ile meşgul bazı kişilerin yaşamları ve insanî durumları ile ilgili böyle bir açıklama yapılmıştır. O devirde mûsikî ile uğraşan bazı ahlakî zaafı bulunan bu kişilere has bir sözü, bütün çağlarda yaşayan musikişinâslara mahsus kılmanın neresi akıl ürünüdür? Aksi halde doğruluğun ölçüsü nağmeli ezgilerden kaçınmak olurdu. Hâlbuki doğruluğun, sadakat ve güvenilirlikle alakalı olduğunu bilmem ifade etmeye gerek var mıdır?

Üçüncü mevzu ise terminolojidir. Kavramların içinin doğru şekilde doldurulmaması da bu konuda, bilgisiz insanların yanlış düşünmesine sebep olabiliyor. Meyhânedede icra edilene de tekkede icra edilene de aynı isimle yaklaşmak yanlış anlaşılmalara sebep olabiliyor. Bu manada İslam dünyasında müzikle ilgili bir terminoloji ortaya çıkarılmasının –elzem olduğunu düşünmesek de- bazı faydaları olabilir.

İlahiyat Öncesi Mûsikî ve Dinî Mûsikî Dersleri

İlahiyat öğrencilerimizin ekseriyeti Türk Din Mûsikîsi dersini daha önceden almadığını ifade etmektedir. Hâlbuki mûsikî gibi bir sanatın çocukluktan başlayarak geliştirilmesi gerektiği açıktır. Bu manada lisans öncesinde yapılacak bazı uygulama ve dersler bizim için önemlidir. Peki, bunlar ne olabilir?

Okullarda mûsikî eğitiminin günümüzde ilköğretimde başladığı düşünülürse, öncelikle bu dersi içi boş, bir eğlence dersi veya formalite olmaktan çıkarmalıyız. Maalesef bizim çocukluğumuzda olduğu gibi halen okullarda müzik dersi hak ettiği yere ulaşamamıştır. Bu, bizim eğitim politikamızla ilgilidir. Birçok ders açıdan eğitim aldığı halde okul dışında bunu kullanamayan öğrencilerimizin varlığı ortadadır. Yıllarca İngilizce dersi aldığı halde pek çok öğrencimiz bu dili okul dışında konuşamamasını buna örnek verebiliriz. Her değişen iktidarın, hatta bakanın

¹³ Mûsikîyi toptan reddeden gruplara Türk coğrafyasında da rastlanmaktadır. Örneğin: XVII. yüzyılda Kadızâdeliler isimli bir grup, mûsikî ve onun tasavvuf çevrelerinin zikirlerinde kullanılmasına karşı çıkmış ve bu sebeple eserler kaleme almışlardır. Bunlar mûsikî dinleyenleri: “tahta tepenler, düdük çalanlar” diyerek aşağılamışlardır. Yine aynı dönemden sayılabilecek Kanunî Sultan Süleyman devrinde, özellikle Şeyhülislam İbn Kemal gibi din adamlarının mûsikîye karşı menfî tutumu, zamanla saraya da nüfuz etmiş ve bizzat padişahın emri ile mûsikî yasaklanmıştır. Yüzyıllardır sarayda icra edilen mûsikî dahi bu dönemde böylece kesintiye uğramıştır. Kimi zaman ise saray, sanatsal uygulamaları sebebi ile ulema tarafından eleştirilmiş, bu minvalde III. Selim (1789-1807) birçok yeniliğe giriştiği için öldürülmüş, II. Mahmud (1808-1839) portre ressamlığına yol açtığı için gâvur padişah diye anılmıştır.

¹⁴ Nahl Süresi 16/116.

¹⁵ Yunus Süresi 10/59.

¹⁶ Mâide Süresi 5/87.

ardından bir yenilik başlasa da henüz istenilen bir başarının elde edilemediği de aşikârdır.

Her dersin bir önemi olduğu gibi, müsikî dersine de ehemmiyet verilerek artık çocuklarımızın ciddi bir müsikî öğretimine tabi tutulmasının zamanı gelmedi mi? Bunun için müsikî eğitmenleri olarak öncelikle, halen devam eden Batı mı yoksa Türk müziği mi tartışmasına bir son vermeliyiz.¹⁷ Temel müsikî kavramları ile işe başlanması, herhâlde bu sorunu da çözecektir. Ayrıca ilerleyen yıllarda yalnızca flüt ve mandolin gibi sazların yanında isteyenlere Klasik Türk Müziğine ait ve küçük boyutlarda bağlama, cüra, kanun, ud, tambur verilmesi¹⁸ bir özgürlüğün de kapısını açacaktır. (Kalender, 1984, s. 4)

Bu konuda Ruhi Kalender'in önemli gördüğümüz şu tavsiyelerine de yer vermek istiyoruz: Türk Müsikîsi tarihinin ana kaynakları, ünlü bestekârların biyografi ve eserleri tanıtılmalıdır. Türk Müsikîsi ses sistemi bilimsel ve uygulamalı olarak öğretilmelidir. Türk Müsikîsi'nde kullanılmakta olan makam, usûl, nota ve solfej teorik bilgisi ile birlikte uygulamalı olarak gösterilmelidir. Dünya Müsikîsi Tarihi'nin ana hatları sunulmalı ve Batı Müsikîsi ses sistemi ile Türk Müsikîsi ses sistemi karşılaştırılmalıdır. (Kalender, 1996, s. 25-26)

İlkokullarda Dinî müsikî eğitimi bulunmamakla beraber Kur'an kursları ve imam hatip ortaokul ve liselerinde bu imkânımız bulunmaktadır. Ayrıca konu Kur'an kursları ve imam hatip okulları olunca "Batı mı?" sorusu da ortadan kalkmaktadır. Fakat ne yazık ki buralarda da Türk müsikîsi ve özelde Türk din müsikîsi yok hükmündedir. Kur'an kurslarımızın müfredatında müsikî eğitime dair hiçbir ders bulunmamakla beraber, imam hatiplerde de dersi verecek hocanın bulunmayışı ile - istisnaları olmakla birlikte- bu ders rafa kalkmış durumdadır. Hâlbuki Kur'an öğrenen ve ezberleyen kişi, toplum önünde onu müsikî olmadan nasıl icra edecektir? Dahası buralarda küçük yaşlardan itibaren dinî müsikî eğitimi alması o kişilerin ileride meslek hayatında çok önemli rol oynamaktadır.

Türk Din Müsikîsi dersi imam hatip liselerinde, 1985-1986 eğitim öğretim yılında elli lisede bütün sınıflarda, 1987-1988 eğitim öğretim yılından itibaren de bütün liselerde, 2,3 ve 4. sınıflarda haftada iki saat normal seçmeli ders olarak okutulmaya başlamıştır. Bu okullarda, dinî müsikî dersleri, Milli Eğitim Bakanlığı'nın, 1985 yılından itibaren açmış olduğu, yirmi günlük Dinî Müsikî Hizmet İçi Eğitim Kurslarını gören toplam 376 öğretmen tarafından yürütülmüştür.¹⁹ (Kalender, 1988, s. 1-2) Sekiz yıllık eğitime geçilmesi ile de bu okullara ait çalışmalar rafa kalkmıştır.

Günümüzde aynı şekilde imam hatip okullarında gerek teori gerekse uygulama açısından müfredata dersler eklenmeli ve bu hususta meslek dersleri hocalarına takviye hizmet içi kurslar düzenlenmelidir. Çünkü bu konuda en önemli eksiklerden biri yetişmiş eğitmen yetersizliğidir. Bu tür çalışmalar yukarıda zikrettiğimiz gibi daha önceden yapılmıştır. Fakat uzun süredir Milli Eğitim böyle bir uygulama yapmamaktadır.

¹⁷ Her müzik kendi içinde kıymetlidir. Fakat dünyadaki her millet gibi bizim de işe kendi müziğimizle başlamamız gerektiği henüz tam kavranamamıştır diye düşünmekteyim. Fakat kendi düşüncemizi de bir kenara bırakıp konunun salahiyeti açısından genel ifadeler kullanmanın doğru olacağı açıktır.

¹⁸ Tabi bunun için müsikî eğitmenlerimizin de donanımlı olması şarttır. Bu manada eğitim fakültelerinde asgari miktarda da olsa Türk sazları eğitimi verilmesi gerekmektedir.

¹⁹ Kalender'in ifadesine göre bu kurslara davet edilen bazı öğretmenlerin, müsikî ile ilgilerinin olmadığı, müşâhede edilmiştir. Bu seçimde mümkün olduğu kadar, müsikîye yeteneği olan ve özellikle hafız öğretmenler arasından seçilenler tercih edilmelidir. Ayrıca bu liselerde görevli bayan öğretmenlerin, yapılan bu kurslara çağrılmadıkları görülmüştür. Bu nedenle kız imam hatip liselerinde ve kız Kur'an kursu okullarında dinî müsikî dersi öğretmen açığının kapatılmasında güçlük çekilmektedir.

Derse Ait Eksikliklerin Giderilmesi

Makalemizin bu bölümünde yukarıda ele aldığımız bazı problemlere dair açıklamalarda bulunmak istiyoruz. Bahsettiğimiz ders saatlerinin yetersizliği konusunda, bazı seçmeli derslerin eklenmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz. Ayrıca iki saatlik derse sıkıştırmaya çalıştığımız mûsikî tarihi konusunun ise ayrı bir ders olarak işlenmesi, Türk Din Mûsikîsi dersinin daha verimli işlenmesine sebep olacaktır. Ülkemizde tarih dersleri ne yazık ki yalnızca siyasi tarih (savaş, barış, isyan, toprak, ekonomik gelişmeler vs.) konularını içeriyor. Hâlbuki tarihi yapan da yazan da insandır ve insan yalnızca fetheden bir varlık değildir. Toplumlar, bu konuların yanında kültürleri, sanatları ve fikirleri ile de var olurlar. Bu manada Türk Mûsikîsi Tarihi'nin müstakil bir ders olarak okutulması yerinde olacaktır.

Ders hocalarının bulanmadığı yerlerde, sıkıntı giderilene kadar Türk Din Mûsikîsi derslerine müzik bölümlerinden alana hâkim hocalardan takviye yapılmalıdır. Ayrıca biran önce de bölüme gerekli araştırma görevlisi kadroları temin edilerek hoca yetiştirilmeye çalışılmalıdır. Bu konuda, fakültelerdeki Türk Din Mûsikîsi hocalarımdan gerekli destek sağlanabilir.

Yine bahsettiğimiz mûsikî sınıflarının oluşturulması derslerin daha verimli geçmesi açısından önemli bir rol oynayacak, imkânı olmayan fakat mûsikîye meraklı öğrencilerin Türk mûsikîsi sazlarına erişmesine vesile olacaktır.

Derse ait eksikliklerden biri olarak ifade ettiğimiz koordinasyon toplantılarının yapılması konusunda ise, kanaatimizce üniversitelere bazı görevler düşmektedir. Maalesef bu toplantıların yapılması büyük maddî imkânlar gerektirmektedir ve bu işe kalkışan kişiler en çok bu mevzuda gerekli desteği sağlayamamaktadır. Üniversitelerin böyle önemli bir toplantı için ödenek ayırması, hocalarımız sponsor arama telaşını da ortadan kaldıracaktır. Bu toplantılar sayesinde bölümün eksiklikleri açısından çalışmalar yapılacak, verilen tezler, hazırlanan eserler ve alan hakkında bir birliktelik sağlanacak, en önemlisi de bu sayede bölüm hocalarının birbiri ile irtibat kurmasına imkân doğacaktır.

Türk Din Mûsikîsi Dersinin İşlenmesi İçin Öneriler

Anketimizin ilk sorusundan anlaşıldığı kadarıyla öğrencilerimizden bazıları henüz dersin önemini kavrayamamış bulunmaktadır. Hâlbuki mûsikî, ilahiyat gibi dinî ilimlerin öğretildiği bir kurum için elzemdir. Zira mûsikî, dinden sonra insanî özellikleri besleyen ve yücelten çok önemli bir sanattır. Ayrıca mûsikî, öğrenilen bilgilerin halka sunulması sırasında etkili bir ulaştırma vesilesidir. Örneğin, Kur'ân-ı Kerim tilâveti, ezan, tekbir, sala, mihrabiye, mevlid, kaside, ilahi ve bunlar gibi din hizmetinin vazgeçilmezleri olan türlerden mûsikîyi çıkarsak acaba nasıl olurdu? Peki, insanlara hitap ederken ses tonu ve konuşma kalitesi açısından mûsikînin önemini nasıl görmezden gelebiliriz? (Akdoğan, 2010, s. 26-27)

Yine anket sonucundan şu bilgilere ulaşıyoruz: Fakülte öğrencilerimizden mûsikî ile iştigal edenler oldukça azdır. Amatör de olsa bir saz çalabilenlerin sayısı ortadadır. Ayrıca oldukça düşündürücüdür ki; ankete katılan 287 öğrencimizden 269'u henüz bir topluluk önünde mevlid, 164'ü ise aşr-ı şerif okumamıştır. Bu sonuç öğrencilerimizin din hizmeti alanında staj yapmasının zorunluluğunu da ortaya koymuş oluyor.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi öğrencilerimiz, mûsikînin hükmü konusunda henüz net bir duruş ortaya koyamamaktadır. Ayrıca 159 öğrenci kızlar ve erkeklerin bu dersi birlikte okumasından rahatsız görülmektedir. Şahsen bu konuda bir adım yararlı

olacağını düşünüyoruz. İslamî açıdan bunda bir sakınca görmesek de özellikle kız öğrencilerimizin çekingenliği düşünüldüğünde böyle bir yol izlenin derslerin işlenmesini daha verimli hale getirebileceğini ifade edebiliriz.

Öğrencilerimiz ankete göre, derslerde nazari konuların işlenmesinden rahatsız değiller. Bu olumlu bir unsurdur. Ayrıca öğrencilerden 236'sı dersi tekrar almaktan yanadır. Peki, bu dersin pedagojisi nasıl olmalıdır? Daha birkaç asır öncesine kadar dinî müsikî eğitiminde metodumuz "meşk sistemine" dayanıyordu. Meşk, hoca ve talebenin karşı karşıya gelip önce hoca sonra da talebe tarafından eserlerin usûlü ile birlikte (yani usûl vurularak) tekrar edilmesi ve öğrenilmesi esasına dayanan bir eğitim metodudur. (Behar, 2012, s. 19)

Türk Müsikîsinin asırlar boyu meşk usûlü ile öğretilmesi bir tesadüf veya nazariyat eksikliğinden kaynaklanmaz. Çünkü müsikîmiz duyuma dayanır. Bu konuda bir örnek verecek olursak: bizde baskılar veya günümüz tabiri ile notalar "perde" ismi²⁰ ile anılır ve sabit değildir. Bir makama ait perdeyi çıkarken farklı, inerken farklı icra edebiliriz. Dolayısıyla yalnız kitabî bilgi vermekle öğrenciye müsikî öğretmeyiz. Bu da demek ki; nazari bilginin yanında icra ile örnekler vermeliyiz.

Yalnız icra ile de yetinmeyiz. Çünkü nota ve nazariyat günümüzde vazgeçilmez bir konumdadır. (Behar, 2012, s. 187) O halde Türk Din Müsikîsi dersi hem icra, hem de nazariyata dayalı olarak işlenmeye devam etmelidir.

Sonsöz

Anket sonuçları ve kanaatimiz ölçüsünde İlahiyat fakültelerinde okutulan Türk Din Müsikîsi dersinin bir dönem ve iki saatle öğretilmeyeceğini ifade edebiliriz. Öğrencilerimiz ankette görüleceği gibi klasik eserlerden ziyade güncel ezgi ve ilahlilere yatkınlar. Hâlbuki dinî müsikîmizin eski eserleri kalite ve estetik açısından bu eserlerden kat ve kat değerlidir. Bunda, öğrencilerimizin lisans düzeyine gelmezden önce bu eserlerden uzak kalmasının etkisi olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla Kur'an kursları ve imam hatip okullarında bu öğrencilere Türk müsikîsinin klasik eserleri öğretilmeli ve kulakları bu eserlere alıştırmalıdır.

İlahiyat fakültelerine gelen öğrencilere ise bu ders, birinci sınıf birinci dönemde "Türk Müsikîsi Nazariyatı", birinci sınıf ikinci dönemde "Türk Müsikîsi Tarihi", ikinci sınıf birinci dönemde ise "Türk Din Müsikîsi Türleri (Cami ve Tekke Müsikîsi) şeklinde okutulmalıdır. Bu derslerde eski öğrenim metodu terkedilmemeli, yani meşk sistemi ile klasik eserler aktarılmalıdır. Fakat nota ve nazari bilgiler de ihmal edilemeyeceğine göre, aynı zamanda bu bilgiler de öğrenciye sunulmalıdır.

Ders için gerekli olan sınıf ve materyal gibi konulardaki eksiklikler giderilmeli ve derslerin daha verimli hale gelmesi sağlanmalıdır. En kısa zamanda bir koordinasyon toplantısı yapılarak dersin hocalarının fikirleri ölçüsünde bir birliktelik oluşturulmalıdır.

²⁰ Perde isminin verilmesinde, perdenin açılıp kapanması sebep olmuş olabilir. Çünkü ışığın durumuna göre nasıl perdeyi açıp kapatırsak baskılarımızı da nağmenin keyfiyetine göre pestleştirip tizleştirebiliriz.

Kaynakça

- Akdoğan, B. (2010). *Türk Din Müsîkîsi Dersleri*. Ankara : Bilge Ajans & Matbaa.
- Apaydın, H. Y. (2006). Musiki. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt XXXI, s. 261-263). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aycan, İ. (1999). İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 155-193.
- Bahadıroğlu, Y. (2013). *Muhteşem Süleyman*. İstanbul: Paradoks Yayınları.
- Behar, C. (2012). *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Can, Y., & Gün, R. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- EbûDâvud. (1988). *Sünen-i Ebû Dâvud* (Cilt II). Beyrut: Dâru'l-Cinân.
- el-Buhârî. (2004). *Sahih-i Buhârî (Çev: Abdullah Feyzi Kocaer)*. Konya: Hüner Yayınları.
- Farukî, L. L. (1985). *İslam'a Göre Müzik ve Müzisyenler (Çev: Ü. Taha Yardım)*. İstanbul: Akabe Yayın.
- Kalender, R. (1984). İlk ve Orta Eğitimde Müsîkî Öğretimi (Neşredilmemiş Tebliğ Notu). *Tercüman Millî Eğitim Sempozyumu*. İstanbul.
- Kalender, R. (1988). Dinî Müsîkî Dersi Özel Öğretim Yöntemleri (Neşredilmemiş Tebliğ Notu). *Diyanet İşleri Başkanlığı Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri*. Ankara.
- Kalender, R. (1996). Türk Müsîkîsi Türk Halkının Kendi Öz Varlığıdır. *Millî Eğitim (Kültür, Sanat ve Eğitim) Dergisi*(130), 25-26.
- Örmeci, O. (2011). *Bir Türk Sosyal Demokrati İsmail Cem*. İstanbul: Akademi Yayıncılık.
- Özcan, N. (1993). Can, Halil. *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 140). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, N. (2003). Son Devrin Ünlü Müsîkîşinaslarından Eyüplü Hafız Ahmet Irsoy ve Talebesi Sadettin Heper. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VII. Eyüpsultan Sempozyumu* (s. 120-127). İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Öztuna, Y. (1987). *Türk Müsîkîsi Teknik ve Tarih*. İstanbul: Türk Petrol Vakfı Lale Mecmuası Yayınları.
- Papatya, G. (2006). *Günümüz Dini Türk Musiki Hocası Prof. A. Ayhan Altınkuşlar, Şahsiyeti, Sanatkâr Yönü ve Musiki Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi).
- Tıraşçı, M. (2010). *Ruhi Kalender'in Hayatı, Eserleri ve Müsîkî Hakkındaki Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi).
- Turabi, A. H. (2005). *Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi ve Müsîkî Risâlesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Uludağ, S. (1976). *İslam'da Musiki ve Sema*. İstanbul: İrfan Yayınevi.